

III 110807 - 5

МИНИСТАРСТВО ИНОСТРАНИХ ДЕЛА
КРАЉЕВСТВА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Народна библиотека
Србије

III 110807

ИЗВЕШТАЈ

МЕЂУСАВЕЗНИЧКЕ КОМИСИЈЕ, ОДРЕЂЕНЕ ДА КОНСТАТУЈЕ

СВЕ ПОВРЕДЕ,

ХАШКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ, И МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА,

УЧИЊЕНЕ ОД БУГАРА

У ЗАУЗЕТОЈ СРБИЈИ ОД 1915—1918. ГОДИНЕ.

БЕОГРАД
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПARIЈИ
1919.

ИЗВЕШТАЈ

Комисија Међусавезничка одређена да констатује све повреде Хашке Конвенције и Међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915-1918 год., имала је да сврши једну претходну анкету, која би утврдила потребу казнено-судских мера и послужила као основа за захтеве реперације које би Српска Влада имала да упути Бугарској Влади.

Комисија је била преплављена жалбама и саслушањима са свих страна оне области која се налазила под бугарском окупацијом. Њој је било немогућно проверити основаност свих тих жалби и веродостојност свих тих саслушања, једно због краткоће времена, друго због несавладљивих тешкоћа да се за време зиме, по поквареним путевима, изврши увиђај на свима местима. Она је преко својих изасланика обишла само најважнија места и ограничила се на сумаран преглед свога материјала. Она је оставила специјалним комисијама, које ће се доцније именовати са пуном истражном судском влашћу, да оне утврде постојање повреда међународног права у сваком посебном случају. Она сама ограничила се на то, да утврди да су такве повреде у опште биле чињене.

При прегледању овога материјала, комисија је водила рачуна само о оним документима којима се неоспорно могла поклонити вера. То су на првом месту, наредбе самих бугарских власти, које утврђују да су те власти у својој управи у заузетој Србији биле надахнуте принципима противним међународном праву. То су, затим, материјални трагови бугарских насиља, на пр. разрушена или спаљена села и куће, опљачкане цркве, обележја мучења на људском телу, раке са људским костурима и лешевима и т. д. То су, најзад, искази очевидца у свима случајевима када је дело било учињено пред једним великим скупом људи, или када су очевидци, као људи несрпске народности, давали нарочита јемства непристрасности.

Што се тиче исказа самих жртава, Комисија није примала ни један од њих безусловно, али није могла а да не примети потпуну подударност између тих исказа који су долазили са разних тачака једне простране области, од људи, међу којима је сваки претходни договор био искључен. То су биле готово исте жалбе, управљене против истих врста насиља, и то извршених скоро на исти начин. Из тог разлога, Комисија је држала да на основу исказа самих жртава, у колико би се ове између себе подударале, може извести извесне опште закључке о бугарској управи у заузетој Србији.

Комисија је добро пазила да бугарску Владу не учини одговорном за оне ствари за које она, строго узимајући, не одговара. Међу убиствима, силовањима, пљачкањима, извршеним за време бугарске окупације, има их и таквих, која долазе од лица без званичног карактера. Та су лица могла бити окуражена хајком, коју су бугарске власти подигле противу становништва заузете Србије, али не да се утврди да су са тим властима стајали у вези. На рачун бугарске Владе Комисија је ставила само дела њених властитих органа, њених војника и њених чиновника, као и дела њене комитете организације, која је од те Владе била у најширој мери толерирана. За своје органе бугарска Влада мора тим пре одговарати, што су ови радили, не само у духу њених општих улустава, него чак и по њеним директним наредбама.

I. Повреда Хашког Правилника о законима и обичајима сувоземног рата.

У току самог вођења рата, Бугари су учинили разне повреде међународног права, противу којих је српска Влада протестовала у своје време код својих Савезника и код неутралних држава, које су потписале Хашки Правилник.

1. Бугари су убијали српске заробљенике и рањенике. Почетком војне од 1915. год. то је било скоро правило. Убијање заробљеника вршено је с мучењем и онакаживањем, на пр. сечењем носа и ушију, бодењем лица и т. д. Убијане су читаве групе заробљеника: везивано је по неколико њих један уз другог, па се онда јуришало на њих са голим сабљама. Тако бар изгледа по нађеним лешевима. Сви су побијени заробљеници били опљачкани и остављени голи или полунаги. У централној војној болници у Штипу, по једном списку који је сачуван, налазило се 114 рањених и болесних војника, који су сви нестали без трага. У исто место била је дотерана и једна група од 150 до 200 заробљеника. Сви су они поклани и испробадани пожевима и бајонетима код села Љуботена на путу Штип—Радовиште, од бугарских војника и комита, по наредби комитског војводе Јована Брла. Слични појави поновили су се и у току војне од 1916. год. Сви српски рањеници из борби код Кајмакчалана, међу којима и потпуковник Драгутин Марковић, побијени су и онакажени од Бугара.

2. Са ратним заробљеницима, који не би били побијени, поступало се противно ратном праву. Скоро су сви опљачкани било уз пут до заробљеничког логора било у самом логору. Они су употребљавани на послове у вези са ратним операцијама, па чак увођени и у бојне редове. По једном распису бугарског министра војног, изданом на супрот чл. 6. Хашког Правилника, било је допуштено употребљавати на радове не само војнике него и официре. О официрском рангу тако се мало водило рачуна да су заробљени официри били батињани. За заробљенике који би покушали побећи, била је прописана смртна казна, и ако по чл. 8. Хашког Правилника покушај бегства није деликт и повлачи собом само дисциплинске казне.

3. 27. фебруара 1917. год. Бугари су тукли из авиона болницу у Вертекону и убили две болничарке. Вештачењем Др. Рајса утврђено је, да се са висине бугарског авиона јасно видео црвени крст, обележје болнице и да је према томе несумњиво повређен чл. 6. Женевске Конвенције.

4. Варош Битољ, од како је пао у савезничке руке 1916. год., био је непрестано тучен од бугарске артиљерије, и ако су се савезничке трупе биле одатле повукле. То је бомбардовање било нарочито јако у току 1917. год. за време затишја на солунском фронту, и имало за очигледан циљ сатирање становништва и разорење вароши, противно чл. 25. Хашког Правилника. Приликом бомбардовања, Бугари су се, противно духу Петроградске Декларације, служили загушливим гасовима, што је узроковало смрт извесног броја жена и деце.

II. Убијање цивилног становништва

По уласку бугарских трупа у Србију под јесен 1915 год., настао је читав низ убиства која су вршили, без икаквог судског поступка, бугарски официри, војници и комите, а доцније и њихове административне власти. Та убиства која су у неким местима, на пр. у Врању, почела једновремено са уласком бугарских трупа, продужавана су са већим или мањим прекидима за све време бугарске окупације.

У првом реду убијани су српски свештеници, учитељи, кметови, и други угледнији људи. У Македонији нема скоро ниједног места где није убијен бар један човек који је по бугарским појмовима био »Србоман.« Неки су од тих људи бачени у затвор, и њихова их породица није више видела. Неки опет потерани су ван вароши, тобож ради интернирања у Бугарску, и уз

пут убијени. Неки су најзад убијени код своје куће. Лешеве убијених неки пут су нађени а неки пут нису. Мештани верују да је у много случајева леш био спаљен или бачен у реку. Лешеве који су нађени, носе трагове убода ножа или бајонета.

Међу убијеним Србима на прво место долазе свештеници. Број убијених свештеника износи око 200. Има примера да су свештеници убијани у групама од преко 20 лица, и бацани у раку један преко другога. На њиховим лешевима који се сад откопавају, виде се многобројни убоди бајонета; на једном лешу има 74 таква убода. На челу убијених српских духовника налази се скопски митрополит Вићентије. Он је био ухваћен у Призрену, где се био склонио испред бугарске војске. Одатле је потерао натраг у Скопље, и уз пут га нестало. Да је пошао из Призрена у бугарској војној пратњи, сведочи између других и католички митрополит у Призрену, Монсињор Миедиа, који је измолио од Бугара да се Вићентије не тера пешке, него на колима. Мештани су уверени да је Вићентијев леш спаљен.

Велика већина убиства извршена је из политичких разлога: Бугари су хтели да српски народ убијањем његових првака обезглаве. Поред тих политичких убиства има без сумње и убиства ради пљачке и из беса, али таквих је убиства много мање.

Политичка убиства вршена од Бугара нису била ограничена на људе. Уз српске прваке убијане су, у врло много случајева и њихове жене и деца, па и остала родбина која се затекла у њиховом дому. Има породица где је побијено до 15 чланова, и које су скоро сасвим затрвене. Нису била поштеђена чак ни некрштена одојчад. Један бугарски комита Риста Андоновић, звани «Вука», који се сада налази под кривичним ислеђењем за убиство два човека, једне жене и једног детета у Радовишту, изјављује да је чак и убиство тога детета коме није било више од године дана, извршио по изричној заповести комитског војводе Овчарова.

Било је неколико покоља у маси, и то у селима. У Македонији су нарочито страдала она села која су са својим компактним српским насељем увек била отпорна према бугарској пропаганди, на пр. села у околини Велеса, у околини Прилепа, у срезу поречком и т.д. Ту се ишло од куће до куће, на клало све што се нашло. У околини Велеса свет је нагао да бежи, али ти су збегови похватани и побивени. Остао је у животу само онај који је успео да се у том општем метежу прикрије.

При свима тим покољима побијено је много више жена и деце него људи. Убијање је вршено не само од бугарских комита, него и од редовних војника. У прилепским селима Бугари су позвали и Турке мештани да им помажу у клању. Лешеве су делом спаљени, а делом остављени да их поједу пси и свиње. Број жртава био је велики. У околини Прилепа, само у једном селу, Долгајцу, заклано је до 190 душа.

У источној Србији убијања у маси вршена су у пожаревачком округу, где су групе од 150 лица тучене плотунском палбом; у врањском округу, где су људи са везаним рукама затварани у кошаре, и ове после потпаљиване; нарочито у округу топличком, где је убијање у маси вршено у свима општинама. Оно је ту почело још пре буне од 1917, која је послужила Бугарима само као изговор за тако сатирање становништва тога краја, да се укупан број побијених људи цени на 20.000.

Убијањем цивилног становништва руководиле су комитске војводе, по листама које су имали сремљене још пре уласка бугарских трупа у Македонију. То је био војвода Милан Турлик у прилепском крају; војвода Петар Лесов у велешком крају, војвода Симон у кочанском крају; војвода Донче у кратовском крају; војвода Крста и војвода Чаулев у крушевском крају; војвода Гаврило Стојилов и Риста Чауш у топличком округу. Поред комитских војвода убијањем цивилног становништва руководили су и официри редовне војске на пр. поручник Чавдарев из 32 пука, који је у пожаревачком округу убијао сам одједном по 10—15 људи; поручник Иван Бојацијев из 51 пука,

командант места у Петровцу, који се хвалио да је убио преко 300 људи; мајор Иљков у Врању, кога је бугарски начелник среза врањског оптужио званично за многобројна убиства; поручник Петков из 22 допунског батаљона за кога је поручник Инглизов рекао у једном рапорту да су његови поступци неиздржимии, јер веша и пече људе; пуковник Жеков, командант 20 пука, и потпуковник Александар Бојацијев у приленском крају; генерал Рибов и потпуковник Бошњаков у приаренском крају; за које се у тим местима верује да су непосредно издавали наредбе за убиства и покоље. У Скопљу и у целој околини влада мишљење да је духовни узрочник убиства српских свештеника био главом бугарски митрополит у Скопљу Пеофит.

III. Злоставе и мучења

Слободно се може узети да ниједно убиство није извршено без мучења и злоставе. Један бугарски комита, који је учествовао у једном покољу у околини Велеса, каже да се ретко дешавало да ко падне од првог куршума или од првог удара ножа; људи су постепено убијани и умирали у мукама. Многобројни лешевии показују велики број рана; има их исечених на комаде или страховито онакажених; људима су копане очи, сечени нос, уши и усне; женама су сечене дојке. Очеvidци причају да су поједине жртве бугарске, пре убиства, бијене, вешане, печене; да је било људи који су живи закопани, или живи затрпани у бунар и у нужник. Ова мучења објашњују се не само великом мржњом Бугара према Србима и њиховим злочестим нагонима, него још и тиме што су Бугари желели да своју жртву пре убијања опљачкају. Да би изнудили од ње што више новца, они су је метали на муке.

Злоставе су вршене и независно од убиства. Људи су злостављани из разних разлога: да би се казнили на што страховитији начин што су се усудили да буду Срби, — да би се од њих дознало да ли имају прикривеног оружја или српских књига и да ли не стоје у вези са српским комитама, — да би се изнудило од њих новца, или, просто, да би се протерао ђеф, јер је злостављање било постало једно садичко уживање за Бугаре.

У највише случајева, злоставе су се вршиле као казна за «Србманство», или као средство за изнуду новца, или и за једно и за друго у исто време. У Македонији више или мање сваки познатији Србин био је злостављан, прво зато што је Србин, а затим зато да би се натерао да да откуп.

Злостављање се вршило како јавно пред целим селом тако и тајно у полициском затвору или у Команди Места. Наредбе за злостављање издавале су како комите тако и војне и грађанске власти; има многобројних примера, да су војне и полициске старешине својом руком злостављале, или злостављањем непосредно управљале.

Од свих злостава најчешће се јавља батинање. Оно је вршено на варварски начин дебелим моткама, које су Бугари називали белим пушкама. Ударало се не само по дебелом месу, него и по глави и по леђима, па чак и по трбуху. Број удараца почињао је од 25, без утврђеног максимума; ударало се докле човек не изгуби свест; онда су га поливали водом, и када би дошао к себи, узели су га туђи изнова. Од бугарских батина кожа је прскала и месо отпадало; људи остајали црни и отечени, и морали се увијати у овчу кожу; многи су осакаћени и изгубили здравље за увек; неки су од батина чак и умрли. Једном старом сељаку ребра су се, под батинама, одвојила од кичме и сручила у грудни кош, услед чега су срце и дигерица испали на поље.

Сем батинања употребљавана су и сва друга средства мучења. Људи су вешани за ноге са главом окренутом на доле, стављани су на ватру, товарено им је тешко гвожђе на ноге, откидано месо клештима, ударани клинци испод ноктију и т.д. У топличком округу, који је и иначе пропатио од Бугара, мучење је превршило сваку меру. У Житном Потоку, војници 25 пука живу су одерали мајку Петра Стаменковића, па онда обесили. Исти војници, по наредби свога команданта, у селу Гргуру метули су казан воде на ватру, у

њега стрпали Аврама Тодоровића, и док се овај кувао, мрцварили га бајонетима. На исти начин уморена су и четири друга сељака. У селу Доњој Бејашници, војвода комитски Гаврило Стојилов скинуо је Борику, удову Марка Нешовића, голу, пробио јој кроз уста заштиљен колац, истерао га кроз врат и њиме је приковао за земљу. У Точанима, војвода Гаве тукао је Јосифа Филиповића све докле му пена није ударила на уста; онда му потпао сламу на груди и обесио стрмоглавце о дрво. Док се овај прљо на ватри, бугарски су војници дупали по његовој глави штаповима, говорећи да хоће да му истресу чађ.

Жене су биле злостављане и мучене исто тако као и људи. Оне су батинане не само у селима, него и у варошима. У самој вароши Куманову батинано је око 30 жена. Те батинане жене припадале су најбољим породицама, биле су жене наших свештеника и учитеља. У Врању је тучена сама председница Женског Друштва. Батинане су чак и жене у другом стању. Ни по чем не изгледа да се у погледу броја и јачине удараца правила каква разлика између жена и људи. Жене су обично бивене по голом трбуху. Има их које су услед тога побациле. Има их којима су повисали сви зуби, или којима је месо почело да отпада и трули. У Куманову једна је жена од силног боја била неко време полудела. Батинање жена било је скоро редовно спојено са срамоћењем, јер су жене тучене по голом телу. У неким случајевима тучене су чак по полним органима.

Бугари нису примењивали само физичко мучење него још и морално. Приликом вешања или стрељања наших људи њихове породице натериване су да присуствују томе чину. У Сурдулици жене у цркви биле су принуђене да играју коло на месту где су били затрпани побијени Срби. Они који би били стављени под полицијски надзор, призивани су скоро свакодневно у полицију, и узимани на испит који је неки пут трајао неколико сати; на тај начин држани су у вечитој стрепњи, и њихови нерви систематски ломљени. У случају жене српског официра Јована Бабуњског, морално мучење достигло је крајњи степен свирепости. Она је три пут извођена на губилиште; два пута на вешала, а један пут на стрељање, — и пошто је сатима, у самртном страху, чекала да буде убијена враћена је натраг у затвор у неизвесности, шта ће сутра бити с њоме.

У морална мучења спадају такође разна до бестијалности гнусна кињења. Најугледнији српски људи терани су да чисте улице и перу пужнике; узимани да носе тешке терете, презани као марва и т. д. У Прокупљу окр. начелник позивао је од времена на време све жене на пијак, стављао их у ред, ружио и пљувао. Пожаревачки начелник Кирамиџијев позвао је, фебруара 1916, најугледније старије госпође из вароши, и оптужио их за провођење блуда.

IV. Силовања

Силовање је најтеже утврдити, због тога што се силоване жене стиде признати своју срамоту. Али по великом броју заражених жена, ванбрачне деце или деце рођене за време мужевљег одсуства излази јасно да је силовање вршено у врло великим размерама. У сваком округу има читавих села у којима се мештани жале да ни једна жена преко 12 година није остала поштеђена. Сасвим је разумљиво да бугарски војници и комите, којима је било допуштено убијање и пљачкање Срба, нису спречавани од својих старијих ни у силовању српских жена. Бугарски владика Мелентије чак је у цркви проповедао да жене не треба да се клоне бугарских војника, јер баш и да остану од њих тешке, то није тако рђаво.

У варошима официри и полицајци злоупотребљавали су своју власт у циљу силовања. Они су позивали ма под каквим изговором жене у своју канцеларију и ту их силовали. Ноћни претреси стана и интернирање служили су им у истом циљу; многима је женама поручивано да ће бити интерниране

ако се не буду дале, или су њихови мужеви били интернирани, да би се до њих лакше могло доћи.

У колико су се поједини случајеви силовања могли утврдити признањем и сведоцима, бугарска су силовања била помешана с врло много садизма. Мајка је силована у присуству кћери и кћи у присуству мајке. Врло се често дешавало да су жене мучене било пре било после силовања. У бугарским полицијама жене су бивале прво бијене па онда силоване. Бугарски војници убијали су пожем или бајонетом девојке којима би узели невиност. Ово су чинили чак и бугарски официри. У пожаревачком округу десила су се два грозна случаја. Поручник Чандарев послао је заражене војнике да силују невине девојке, а неки Мијур Фердинанд пустио је на једну жену пса.

V. Интернирање

Интернирање цивилног становништва почело је, чим су Бугари ушли у Србију. Оно је узело велике размере нарочито у Македонији, где су Бугари путем интернирања мислили да разбијају све веће комплексе српског живља, и где је из појединих села одведено све мушко становништво. Услед тога путеви из Македоније у Бугарску били су тако закрчени, да су Немци наилазили на највеће сметње у своме размештању трупа, и због тих војних разлога тражили да се интернирање бар за неко време обустави.

Овака једна мера као што је интернирање цивилног становништва не да се ничим бранити. По начелима међународног права цивилно становништво ужива право личне слободе и не може бити одвођено у заробљеничке логоре. Као полицијска мера, интернирање је допуштено само према одређеним лицима због одређених поступака. Бугари међутим вршили су интернирање у масама, проширујући ту меру чак и на малу децу којој се зацело никакав одређени поступак није могао уписати у кривицу. Најзад бугарска интернирања вршена после свршених операција, нису се могла бранити ни војним разлозима. Лишена сваког оправдања она се могу карактерисати само као насиљно одузимање слободе.

Ова овака произвољна мера била је наређена од саме бугарске Владе. Постоје документи из којих изилази јасно да је она сама наредила интернирање свих српских свештеника, учитеља, народних посланика, официра, и осталих «сумњивих лица». Да она није била противна интернирању у великим масама види се већ и по томе што је у Бугарској била припремила логоре који ће све те масе да приме.

Интернирање се вршило безобзирно и произвољно. Интернирало се и мушко и женско, и старо и младо. Начелник у Врању Димитров нашао се побуђен да протестује противу начина на који се интернирања врше. По његовом тврђењу, интернирани су чак и старци од преко 80 год., затим сакати и полуслепи људи, болесници дигнути из постеље и т. д.

Никоме није даван никакав разлог зашто се интернира, или му је просто речено да се интернира зато што је Србин. Локалне власти које су састављале листе интернираних у споразуму са комитским организацијама, руководиле су се неки пут најнижим личним побудама. Поменути начелник Димитров оптужује мајора Њкова, да је дао интернирати једног лекара из Врања само с тога, што му се жена тога човека сувише допала.

Интерниранима није остављено времена да се спреме за пут. Терани су махом како су се затекли, уз ударе кундака и псовке бугарских војника. Путовали су пешице или у сточним фургонима; кад би дошли у коју варош на преноћиште, трпани су у подруме какве хапсане. За јело давано им је мало хлеба, па и то само по изузетку. Правило је било да се сваки храни о свом трошку. Добар део интернираних умро је већ на путу, или стигао тако исцрпљен у заробљенички логор да је ту одмах издахнуо.

Приликом спровођења интернираних дешавала су се сва она насиља која смо већ побројали, — и злостављање, и силовање и пљачкање, а пре

снега и више свега убијање. Постојале су извесне станице на којима се убијање вршило по плану. Најглавнија од тих узпутних кланица била је у Сурдулици, где се налазио један Одбор који је дочекивао сваки спровод интернираних, и коме је вођ спровода предавао листу лица за убијање, састављену од комитетске организације оног краја из кога је спровод долазио. Сурдулички одбор ову је листу још и сам допуњавао. Преко ноћ, сви ти који су се налазили на листи били су претресани и олјачкани. Сутра у јутру извођени су изван Сурдулице и убијани на разне начине. Испрва су убијани из пушака, али како се тај начин показао незгодан због разлетања пуцња, усвојен је други један. Жртвама су везиване руке наопако, па им је онда задавано по десет до петнаест удара ножем у леђа. Али, како се дешавало да људи и поред добивених рана остану живи, прибегло се убијању моткама. Удари мотке задавани су по потиљку, и то с таквом жестином, да смрт услед распрекавања главе и мозга наступи одмах. Убистава су вршили војници из 10 чете 42 пука и војници из 5 станице чете. Убијани су првенствено професори, учитељи, свештеници, судије, адвокати, трговци. Код Сурдулице су погинуле неке врло познате личности у Србији, као на пр. Тома Зафировић, народни посланик; Тома Ђурђевић, председник смедеревског Првостепеног Суда, Тома Микић, судија врањског суда. По оцени мештана побијено је свега око 3.000 људи.

Живот у заробљеничким логорима где су интернирани били смештени, био је тако уређен као да се намерно ишло на њихово истребљење. Њихови су станови били рђави: било је логора где је један део интернираних живео на пољу, без крова. Они који су били смештени по баракама, земунцима и шаторима, спавали су на даскама или на голој земљи. Слама им није давана. Бараке су често биле рђаво начињене и пропуштале кишу. У већим логорима оне су биле преунуне: по 100 људи било је трпано у бараке начињене за 20.

Људи су остављани без одела, рубља, обуће. Када је потрајало ово што су собом донели, они су остали у дроњцима, без кошуље, босоноги. Није ни купани ни дезинфектовани. У једном логору (Ђумурџани) није било ни чесме ни бунара. Скоро сви заробљеници били су вашљиви.

Храна је била слаба. У већим логорима састојала се само од хлеба и једне чорбе без меса, зачињене паприком. Хлеба се добијало од 200—600 грама.

Санитетска служба тако рећи није постојала. Ретки су логори где је било бугарских лекара и бугарских апотека за интерниране. У највише случајева болесници нису пренешени у болнице, него остављани у својим баракама. То је рађено чак и за време заразе. Кад је у Сливенском логору набио пегавац, довели су интерниране и из других логора, па их помешали са болесницима. Интернирани су унострелјавани на тешке радове, као на пример прављење друмова, рад у мајданима, довлачење грађе из планина и т. д. На те радове терани су голи и боси по највећој зими. У заробљеничким логорима злоставе су биле свакодневна појава. Сваки дан сав је логор извођен на прозивку, и морао сатима чекати, чак и по најгорем времену, старешину који је вршио прозивку. Туча тако рећи није престајала. Она се вршила ма под каквим изговором или и без изговора. Сами Бугари говорили су енглеским заробљеницима да Србе туку с тога што су Срби. Туча је вршена пред испуњеним логором, под надзором самог команданта, који је и сам ударао повалању жртву корбачем или својим тешким војничким цокулама. На друштвени ранг није се гледало ништа. Тучен је један виши официр, један председник Апелационога Суда, чак и два народна посланика Илија Анђелковић и Димитрије Машић; први зато што је рекао: »лаку ноћ« на српском а не на бугарском. Тучење је било тако жестоко да су неки умирали од батина. Поред људи тучене су и жене.

Преко ноћ вршено је претресање и плачкање заробљеника. У то доба вршено је и убијање. Ко би год изашао ноћу ради нужде, ризиковао је да од страже буде убијен из пушке или кундачки премлаћен као тобожњи бегунац. Његов леш остављан је да га виде сутра сви интернирани.

Интернирани су ударани и на моралне муке, које су се састојале у томе што им је била ускраћена свака преписка са породицом.

Број лица који је пропао у заробљеничким логорима од изгладиселости, заразних болести и премлађивања, врло је велики. Од 100.000 интернираних није се вратило више, по досадашњем рачуну, од 50.000. Ови пак који су се вратили, налазе се у жалосном здравственом стању.

VI. Порези, реквизиција и др. намети.

У целој заузетој Србији Бугари су вршили такву економску експлоатацију да је морало доћи до осиромашења народа. Противно чл. 48. Хашког Правилника они су увели своје непосредне порезе на место наших. Ти порези разликовали су се од наших својим ставовима, нарочито код пореза на воћњаке, код пореза на извесне врсте земљишта, код уједињеног пореза на приход од рада и капитала и т. д. Били су заведени и неки нови порези на пр. сточни порез, тако зв. беглук. О начину како је вршено разрезивање пореза, немају се за сада још подаци за све округе, али по ономе што се зна за поједине округе, може се мислити да је разрезивање вршено без икаква обзира на економску моћ пореских обвезника. На пр. у крушевачком округу сељани тврде да кућа, која је раније под Србима плаћала 100 дин. на име свих пореза и приреза, морала је плаћати под Бугарима од 1.000 па до 2.000 лева. Лични порез плаћала је свака мушка глава преко 20 год., без обзира на то да ли је била у селу или интернирана од стране Бугара. Поред пореза биле су уведене и многобројне нове таксе, чије је прописивање било остављено на вољу председницима општина. Таксе су се плаћале за свирање, за певање, за одлазак из места у место, чак и за одлазак на своје имање ван села. У овом последњем случају такса је износила 1 лев.

Српски новац био је намерно побијен. Народ је био позван да одмах код српских финансијских власти размени сав српски новац за бугарски папирни за половину вредности, и ако су у слободном промету за српску новчаницу могло добити до 8 лева. После извесног времена српска новчаница била је проглашена за папир без вредности.

Поред овога расписиване су и контрибуције. У Поморављу оне су имале отворено казни карактер. Ту се за најмању ситницу ударала контрибуција од 30.000—50.000 лева. У Македонији контрибуција био је дат карактер добровољних прилога. Од појединих вароши узимале су се огромне суме за бугарски Црвени Крст. Куманово је морало дати преко 20.000 лева, Призрен 4.500 лева, Охрид око 2.000. Колико су се ови приходи чинили недраговољно, види се по томе, што је у том истом Охриду, који је дао око 2.000 лева, владала у то исто време таква немаштина, да је охридски митрополит молио да се у Бугарској купе прилози за ту варош. Исто тако владала је и у Призрену страховита немаштина, од које је по рачуну католичкога владике у томе месту умрло до 1.000 људи у току само једне 1917. год.

Осиромашење народа била је највећма узроковано бугарским системом реквизиција, који је нарочито био тежак у Македонији у области војне зоне. Бугарска Влада захтевала је да се реквирирање врши до крајње мере економске моћи становништва. Њени потчињени органи чинили су свакојаке злоупотребе. У неким крајевима нису давали никакве признанице, у неким опет давали су само ономе коме су хтели. Те су признанице често гласиле на мању количину него што је било у ствари узето. Дешавало се чак да власт на превару или под претњом узме натраг признанице које је један пут била издала.

VII. Пљачка

Под бугарским режимом у заузетим српским крајевима пљачка се јављала као редовна радња војних и грађанских власти. Она је пратила све њихове мере. Она је била тесно спојена са реквизицијом. Кад би официр

или војник реквирирао чију кућу за становање, он није пропуштао да опљачка свога домаћина. Бојник се задовољавао готовим новцем, оделом и рубљем. Официр је паковао цео намештај и испраћао у Софију. Најгоре су пролазили сеоски домаћини којима би један одред војника дошао у стан. Ови би се начинили потпуни господари његовог домазлука и при поласку потерали са собом и сву његову стоку.

Пљачка је вршена такође и приликом преметачина, које су наређиване врло често, тобож ради изналагања оружја и српских књига. Тада су долазили у кућу многобројни оружани људи, полициски органи, комите и т. д. Једни су чували стражу, други грдњом и злоставом збуњивали челяд, трећи односили ствари из куће.

Интернирање и притварање били су особито zgodна средства пљачке. Чим би ко био интерниран или затворен, бугарски полицајци, војници и комите навалили би на његову пуну кућу и опљачкали је сву. Интернираноме никада се није допуштало да понесе много ствари са собом: требало је да што више остави код куће да би се што више могло опљачкати.

Когод је био од Бугара убијен, био је у исто време и опљачкан. Ова убиства спојена с пљачком бивала су честа нарочито у Македонији. Код тамошњег света, због имовне несигурности под Турцима створене су навике тезауризације и војници и комите убијали су поједине газде само с тога да дођу до готовог новца за који се претностављало да га мора имати. Породице убијених редовно се жале да им је однето из куће, по 10, по 20, по 50, па и више наполеона.

Пљачке у велико вршене су приликом евакуација. У борбеној зони било је често наређивано евакуисање појединих места тобоже из војних разлога. Становништву је остављан кратак рок за иселење, с препоруком да понесе што мање ствари, јер ће му се убрзо допустити повратак. Чим би се становништво удаљило, представници грађанских и војних власти почињали су пљачку свих приватних станова, спаљујући ствари које не би хтели или не би могли понети. На овакав начин опљачкани су поред других места и Дојран и Валацково.

Карактеристично је да је пљачку вршила и сама бугарска Влада. Њене наредбе о безвласничким имањима нису ништа друго него чисто пљачкашке мере. Сву покретну имовину српске државе, као и сву имовину оних српских држављана који су се били повукли са српском војском, она је огласила за имања која немају сопственика, и према томе изложила јавној продаји у корист државне касе. Она се тако мало стидела овог свог поступка да су у бугарским новинама стално излазили огласи о тим продајама безвласничких имања.

Поред обичне пљачке Бугари су вршили и уцене. Тражили су од људи новаца да их не би убили, затворили и интернирали. Обично пошто би добили новац они би ипак вршили и убиства и затварање и интернирања. У Македонији било је примера да се после извршеног убиства тражи од породице откуп за убијенога, дајући јој уверавања да се он још налази у животу. Суме добивене путем уцене биле су неки пут врло знатне. У општини грабовничкој округа тимочког, комитски војвода Риста Чауш узео је једноме човеку око 8.000 динара а другоме око 18.000.

VIII. Ку л у к

Кулук је био наређиван ради преноса муниције и хране на положаје, ради копања шанцева и ровова, ради подизања одбранбених постројења, ради грађења путева и железничких пруга и т. д. Кулук је падао врло тешко народу због тога што је наређиван на врло безобзиран начин. Трајање кулука је било неограничено: на кулуку остајало се недељама и месецима. Људи су терани на кулук на врло велика остојања. За све време кулукења исхрана људи и њихове стокe падала је на њихов лични терет. Морали су кулучити

сви, чак и старци, жене, девојке, деца. Кудук је неки пут употребљаван и као казна за србомане. У том случају кудучење је било једно дуго мучење. Кудучари су тучени, убијани, остављени без крова, огрева и хране, исто онако као и интернирари у заробљеничким логорима. Код кудучара на кичевском путу смртност је била из тих разлога огромна. Умирало је дневно 20 до 30 људи, а за време хладнијих дана и по 40 до 50.

IX. Рушевине и паљевине

Под изговором војних разлога, под изговором спречавања буна, а неки пут и без икаквог изговора, из чисте мржње према Србима, Бугари су немилосрдно рушили и палили српска села и српске домове. На пр. у товличком округу село Александровац изгорело је скоро цело, у општини гргурској, најбогатијој у целом округу, од 320 кућа остале су само две, општине бањска, рачанска, добродолска, иванкулска, луковска скоро више не постоје; број изгорелих зграда износи у тим општинама преко 5.000. У дојранском срезу, од Дојрана и Валандова остали су само зидови, у шест других места број домова смањен је за две трећине; цео срез који је пре рата имао 30.000 душа броји сада само 5.000. У велешким селима запаљене су куће свима српским првацима. Бомбардовање вароши Битоља, које није било потребно из војних разлога и које је сатрло читаве улице, свелочи такође о бугарској манији рушења свега што је српско.

Штета материјална коју су Бугари нанели својим наметима, плачкама, уценима, рушењима и т. д. огромна је. Да би се могла бар приближно представити њена величина, треба имати на уму: да су Бугари опљачкали сву покретну имовину српске државе, да су опљачкали све ствари свих Срба који су се повукли са српском војском, да су исто тако опљачкали све ствари оних лица која су они само интернирали, да су под изговором реквизиције одузели сељаку сву храну и сву стоку, да су читава села спаљена и да су многобројним породицама порушени домови, и т. д. Без нарочитих комисија које би прорачунавале учињену штету месецима, она се не може утврдити. Овде се може само рећи да је врло могуће да она изнесе неколико милијарди.

X. Однорођавање

За време своје окупације Србије, Бугари су силом власти стално покушавали да наметну своја народна обележја целом становништву. Они су пошлели од те поставке да на свој тој територији коју су заузели, станује чист бугарски народ, и да с тога власт има права да гони сваког оног ко се не би хтео понашати као Бугарин и да уништи све оно што би могло служити као материјални знак да заузета територија није бугарска него српска.

Прво је био забрањен српски језик. Власт је саобраћала само на бугарском, и ставила публицу на знање да ће свака молба и жалба на српском језику бити већ због тога одбачена. Али, не само у званичном саобраћају, него и у приватном, српски је језик био забрањен, као што се види из једне наредбе управитеља вароши Скопља, где се каже да се српски не сме ни говорити ни писати. Жене и људи батинани су само с тога, што су рекли «добар дан» на српском а не на бугарском, и ако је сва разлика између те речи на та два језика само у једном слогу. Сви су становници морали дати својим презименима: бугарско обличје, и у њиховом завршном слогу заменити «ић» са «ов». Ако би које дете носило име које није познато од Бугара, оно је при уписивању у школу добијало једно друго, чисто бугарско име.

Као што је прогоње српски језик, тако су прогоњене и српске књиге. Све су српске књијаре претресане, српске књиге покупљене и уништене. Обично су спаљиване или бацане у реку. За српским књигама трагало се чак и по приватним становима, где се предаја књига изискивала исто онако строго као и предаја оружја. Многи људи и жене батинани су само с тога, што се

сумњало да прикривају српске књиге. Али не само српске књиге, него су и српски рукописи уништавани. Српско слово имало је сасвим да ишчезне. Црквене и судске архиве уништене су потпуно, сем што су из црквених архива сачувани, због регрутовања, протоколи крштених.

Српске школе и цркве биле су затворене; српски учитељи и свештеници убијени или интернирани. На неким местима Бугари су се окомили и на саму школу и црквену зграду: све су ствари од вредности биле разнете, остале поломљене. Има примера да су школеке зграде и манастирски конаци сасвим разорени. У мржњи на српску цркву, Бугари су терали до бестијалности. Они су поганили српске одиаре, скидали голе српске кадуџерице, јакхали српске свештенике и кадуџере, паљвали им на браду, затварали их по најгорим ћумезима и у случају интернирања терали их нешке без зимског одећа и обуће, и још тукли куцадима. У заробљеничким догорима употребљавани су на прање соба, изношење ђубрета и чишћење нудника. Они су били у тако бедном стању да је један од њих умро од вашију. Од силног злостављања неки су свештеници померили намећу, а неки, на супрот свима забранама своје вере, извршили самоубиство.

Српски историјски споменици разоравани су. У македонским црквама брисани су сви стари српски натписи, ликови српских владалаца и светаца премаливани, и на место њих исписани ликови бугарских владалаца и светаца. О томе да је Македонија некад, у средњем веку, била под српском влашћу, није смело остати ни трага.

Поред старих српских споменика, ништени су такође и сви материјални драгови српског пролаза кроз Македонију од 1912—1914. год. Сви паркови, све чесме, сви гробни споменици подигнути од Срба, били су разорени; гробла српских војника просто су сравањена са земљом.

С овим прогањањем српске народности ишло је упоредо и натурање бугарске. На место затворених српских школа и цркви, биле су отворене бугарске, које су имале да служе као средства народне пропаганде. Посећивање бугарских школа било је строго обавезно: родитељ који не би дао дете у школу, ризиковао је да изгуби право на животне намирнице из државних магацина. У школама се обрађала нарочита пажња на бугарски језик, и гледало да се деца науче најчистијем бугарском акценту. Проповеди у цркви биле су надахнуте најбешњим шовинизмом. Велешки владика Мелентије говорио је да свака породица треба да се одрече свих својих чланова који су избегли са Србима. Ако би се ови једнога дана вратили, њихова родбина требала би да их отера речима: «Склањајте се са овога прага, ми смо Бугари а ви Срби!»

Становништво је натеривано да узме учешћа у свима манифестацијама бугарског патриотизма. Бугарска је полиција разрезала на општину колико која према броју свога становништва има да приложи за бугарски Црвени Крст. Ту је суму општина распоређивала после на своје чланове. Кад би неко молио за ослобођење кога свог интернираног рођака, он је на име откупа имао да да и један прилог за фонд бугарске ратне сирочади. Когод не би учествовао у бугарским народним празницима, религиозним свечаностима и у пословима њиховим патриотско-културних друштава, имао је бити кажњен. Један њихов књижевник, АриAUDOV, држао је по целом Поморављу предавања, како је становништво тога краја од искони бугарско, и после тих предавања од публице су се изнуђавала писмена признања, да је она по осећањима бугарска. У том побугаравању ишло се тако далеко, да се људима забрањивала свака веза са њиховим најближим рођацима, који су били избегли са српском Владом и са српском војском. Преписка с њима онемогућавана је на све начине. Дешавало се чак да неко буде саслушаван и шамаран у полицији због новчане помоћи која му је била дошла од кога избеглог рођака.

XI. Повреде српске државне суверености

Као што нису поштовали права српске народности, тако Бугари нису поштовали ни права српске државе. Од тренутка уласка њихових трупа у

Србију, они су се ставили на гледиште да српска држава не постоји више, и да је заузета српска област, и без формално извршене анексије, постала бугарска. Прво, њихова управа, па онда и њихови судови, били су уведени свугде. Од старе српске управе остао је само по који општински писар, али под условом да и он у најкраћем року научи бугарски. Сви ти чиновници и судије били су доведени из Бугарске. У источној Србији, из Бугарске су били доведени и сами председници општина.

Наместо српских закона заведени су бугарски. Пореза је наплаћивана по бугарским законима. Српској новчаници после извесног времена није се признавала никаква вредност, а српски динар, прво побијен за половину, понућен је после из течаја са строгом казном за оне који би га и даље чували.

Српска државна имовина просто је разграбљена, без обзира на то, да ли је била такве природе да је, по принципима међународног права, могла бити ратни плен или не. Све што се нашло у државним канцеларијама, однето је у Софију. Као ратни плен, насупрот чл. 56 Хашког Правилника оглашене су чак књиге и рукописи народне и универзитетске библиотеке. Зграда српског посланства у Софији била је заузета за Команду Места, намештај распродан, архива узапћена а један секретар, који је ту био остао као чувар, упућен у заробљенички логор у Хискову. Овај начин поступања са српском државном имовином Бугари су правдали тиме, да је српска држава пропала, и да се све што је њој принадало има сматрати за *res nullius*.

У вези с овим игнорисањем српске државе стоји и то што обавештајни одсек бугарског Црвеног Крста није исузда признавао истоимени одсек српског Црвеног Крста и што је бугарска влада стално чинила сметње испорукама српског Црвеног Крста за заузету Србију, па чак у један мах ове и формално забранила.

Али бугарско присвајање суверене власти у заузетој Србији достигло је врхунац, кад је Бугарска наредила у њој, противно чл. 23 Хашког Правилника, регрутовање војних обвезника, натерујући на тај начин српске држављане да се боре против свога власитог краља и своје властите браће. Позиви регрутних комисија наишли су на бескрајно слаб одзив у целој заузетој Србији, тако да је бугарска влада морала прибећи драконским мерама, као што је стрељање војних обвезника који се не би одазвали позиву регрутних комисија. Кад се и ове мере нису показале успешне, бугарска је влада покушала да за неодзивање војних обвезника начини одговорним целу њихову породицу и цело њихово село. Ове мере противу породице и противу села она је покушала да примени у источној Србији али не и у Македонији, јер се бојала да у тој области тако блиској солунском фронту не изазове буну. У источној Србији међутим те су мере изазвале код становништва један енергичан отпор, који се сам од себе, и без потстицања са стране претворио у праву буну, коју је бугарска Влада са тешком муком успела да угуши.

ХИ. Закључак

Може се слободно рећи да нема ниједне одредбе Хашког Правилника и ниједног начела међународног права које Бугари нису повредили за време своје окупације Србије. Њихове повреде међународног права не представљају један низ аката, који, ма колико многобројни, не стоје један с другим у вези. Цела њихова управа у заузетој Србији била је надахнута једном основном идејом која се никако не слаже са међународним правом, и из које су после фатално проистизале све њихове повреде тога права.

Бугари су пошли од тога, да су они постали, не само фактички, него и правни господари све заузете Србије; да је цела та област чисто бугарска земља, у којој, по етнографским принципима, њима припадају сва права законитог господара. О етнографским принципима није место дискутовати овде. Може се приметити само то да су се у овој прилици ти принципи показали довољно еластични да оправдају присвајање свих оних крајева који су пот-

пали под Бугаре захваљујући разним ратним случајностима, и међу којима је било и таквих које дотле ни најжешћи бугарски шовинисти нису обележавали као бугарски. Иначе, и сувише је јасно да, по међународном праву, никакви етнографски принципи нису допуштале Бугарима, да на основу своје војне окупације заведу у Србији један политички режим који би је начинио бугарском провинцијом.

Сматрајући да је сва заузета Србија чисто бугарска земља, Бугари су били озлојеђени, када су у тамошњег становништва, како у Поморављу тако и у Македонији, наишли на један начин осећања који није био бугарски, и који су они објашњавали једном »србоманијом« која је, наметнута од српске државне власти или од српске пропаганде, учинила да једно чисто бугарско насеље изгуби свест о својој правој народности. Ту србоманију они су били решени да што пре, и пошто пото искорене. Она је и сувише демантовала њихово позивање на те етнографске принципе који су имали да оправдају њихов режим у Србији. На тај начин они су се нашли затворени у један *circulus vitiosus*. Да би могли правдати своје вршење pune суверенске власти у заузетој Србији, они су морали тврдити да је њено становништво чисто бугарско, а да би опет могли ово тврђење одржати у важности, они су морали присвојити себи много већу власт него што је власт војног заузимача, јер ова није била довољна за денационализацију заузете Србије.

Денационализација Србије онако како су је Бугари били схватили, била је нешто немогуће. Они су хтели да људи, одрасли под српском Владом или васпитавани вековима у српском народном духу, забораве одједанпут да су икада били Срби, и да се почну осећати исто онако добри Бугари као и сами становници бугарске краљевине. Овако нагле промене у области уверења и осећаја не даду се извести, и, уместо да то увиде, Бугари су, раздражени тешкоћама на које су наилазили, стално појачавали притисак над становништвом све докле он није постао једна безпримерна тиранија. Људи су били приморавани да мењају цркву, језик, чак и властито име; уопште, губили право на слободну духовну индивидуалност. Кад се дода, да се та тиранија служида свима средствима физичке и моралне тортуре, и да није пре зала чак ни од убиства, онда изилази да су Бугари вршили у заузетој Србији не само једну власт која војном заузимачу не припада, него чак и једну тиранију која се у данашње време не допушта ни једној држави ни над њеним властитим поданицима. Кад би данас која било влада гонила у својој земљи једну националну групу онако како су Бугари гонили Србе под својом војном окупацијом, она би за цело изазвала протесте и осуду целог цивилизованог света.

Као сваки насилнички режим, тако је и бугарски режим у Србији постао убрзо не само режим насиља него и режим корупције. Поједини органи, када су осетили да им је у гоњењу Срба допуштено све, покушали су да ту неограничену моћ употребе своје на лично богаћење. Ако су убијали, батинали, интернирали Србе за рачун бугарске народне идеје, они су пљачкали и уцењивали за свој властити рачун. Научени један пут на пљачку и уцену, они нису разликовали више између »србомана« и »несрбомана«; ако су испрва људи пљачкани зато што су србомани, после су оглашавани за србомане само зато да би могли бити опљачкани, — и тако су у Македонији чак и неки имућнији Турци доживели да буду оглашени за велике српске патриоте. Пљачка је постала у тој мери обележје бугарске управе да је била нестала свака разлика између пљачке и реквизиције. Реквизиција била је само име за пљачку у великоме, која је обухватала и упропашћавала читава села и вароши. Бугари су опустошили Поморавље и Македонију са истом оном безобзирношћу и бездушношћу са којом Немци Белгију и источну Француску, — и по економској беди у којој су оставили за собом тамошње становништво, никада се не би могло мислити да су они у једном тренутку обележавали то становништво као нераздвојан део своје нације.

Бугарска недела у Србији изилазе из оквира обичних повреда међународног права. То су прости злочини, — убиства, злоставе, силовања, насилна лишења слободе, пљачке, уцене, палећине и т. д. Цео бугарски режим носи неоспорно криминалан карактер.

Одговорност за ово лежи на бугарској Влади и на бугарској Врховној Команди. Ти чиниоци не могу пребацивати одговорност на месне органе, а најмање на комитете организације. Комитете организације биле су истина главни извршиоци злочина, али оне не би могле дати пуног маха својим злочинским инстинктима да им сама Влада није оставила одрешене руке. У којој је мери Влада била задовољна њиховим радом, види се по томе што је њиховом шефу Протогерову дала генералски чин, после свих недела које су комитете организације извршиле у заузетој Србији.

Има један низ званачних наредба које утврђују да су највише грађанске и војне власти бугарске давале имунде за побугаривање заузете Србије свима начинима и допуштеним и недопуштеним. Моравска војна областна инспекција издала је 29 маја 1918 год. једну поверљиву наредбу од неколико штампаних страна о свима могућим начинима побугаривања. По тој наредби грађани се деле на пет група: 1) несигурне које треба гоњити, 2) несигурне које треба проучавати, 3) неутралне, 4) сигурне и 5) најсигурније који заслужују фаворизирање. Несигурни које треба гоњити то су тако звани ербомани; најсигурнији који заслужују фаворизирање, јесу лица која су успела уверити бугарску власт о свом бугаризму. У тој се наредби изрично каже: »Према грађанима и сељацима који се издају за Србе треба да будемо неблагонаклони и неуслужни све дотле, докле потпуно не сазнају за своје бугарско порекло... Српски је језик том наредбом строго забрањен; забрањено је чак употребљивати коју било српску реч; у прилогу се налази један списак српских речи које су се увукле у обичан бугарски говор, и које је у будуће требало избацити. Усмене или писмене молбе на српском језику ниједна власт није смела узимати у обзир; приватна преписка на српском језику није се допуштала; новорођена деца нису се смела крштавати српским именима; надгробни споменици нису смели бити на српском језику. У тој наредби која је дошла пошто су сви српски свештеници били убијени или интернирани, они се опет обележавају као главни носиоци српске народне идеје, и живо препоручује свима властима да виде да који од њих случајно није остао још неинтерниран. Поред свештеника, жене се истичу као нарочита сметња за побугаривање. Због тога се властима препоручује да не излази женама на сусрет ни у чем, па ни у погледу исхране све док оне не би отворено изјавиле да су бугарке. Све српске споменике треба уништити и на њиховим развалинама подићи бугарске. Цело је становништво дужно да учествује у бугарским радостима, празницима и културним удружењима. Ко не буде хтео то чинити, има се узети на одговор.

Ова наредба прописана за цело Поморавље од начелника инспекције генераллајтнанта Перезова утврђује да побугаривање Србије није било дело појединих органа власти него читав систем управе, дубоко смишљен и доследно изведен. Та је наредба карактеристична још и с овог гледишта: када су Бугари тако систематски и безобзирно гоњили све што је српско у Поморављу, на које су се њихове претензије обелоданиле тек у току овога рата, може се мислити с каквом су суровошћу поступали према српском живљу у Маџедонији на коју су њихове претензије биле много ранијег датума.

Поред ове наредбе има и других које несумњиво доказују да је гоњење Срба било наређивано са врхова бугарске војне и грађанске управе.

Забрана српског језика наређена је поверљивом депешом министра унутрашњих дела од 12 фебруара 1916 год. Купљење и узапћивање српских књига и по књижарама и по приватним кућама наређено је од саме Врховне Команде (распис штаба оперативне војске од 3 маја 1916 год.) О интернирању свештеника и учитеља говори се у акту министра војног од 15 децембра 1915 год. У свом акту од 26 фебруара 1916 год., врањски српски начелник изве-

штава врањског окружног начелника, да је 24 фебруара стрељано 7 гиланских свештеника под командом поручника Косца, — што значи да убијање наших свештеника није било дело појединих разузданих комитета, него се вршило под командом војне власти а са знањем цивилине.

Смртна казна за све заробљенике и интерниране који покушају побећи, прописана је наредбом министра војног од 20 маја 1917 год.

Најзад сви ужаси у заробљеничким логорима имају се ставити на терет бугарској влади. Ти логори нису били далеко ван њеног надзора у заузетој Србији него су били у самој Бугарској, и у свима њима поступано је са српским заробљеницима савршено на исти начин, са истом нечовечишћу и истом свирепишћу. Што се ту дешавало, не може се приписивати само у кривицу појединих команданата логора. Бугарска влада заједно с њима има да поднесе одговорност што се у тим логорима српски живаљ систематски утамањивао.

Антихрирска политика бугарске владе извођена је од њених подручних органа са једном бестијалном бруталношћу и са једним рафинираним зверством, које граничи садизмом. Сви ужаси најстрашнијих периода људске историје, за које се мислило да се неће више никада повратити, живели су поново у оном делу Србије кроз који су прошли Бугари. Ту су се људи не само убијали а жене силовале, него су биле примењене све врсте тортуре и практиковане све врсте садизма, почев од турскога набијања на колац па до канибалског печења на ватри, — почев од силовања мајке у присуству кћери и кћери у присуству мајке, па до пуштања паса на жене и онакажавања полних органа.

Код ових појава најважније је то да нису осамљени. Зверства су чинили не само бугарске комите и бугарски војници, него и бугарски официри; не само бугарски официри него и бугарска полиција. То показује код Бугара не само једну дивљу злочивачку мржњу према Србима по на особ, него још једну способност за такву мржњу уопште. Цивилизован свет не може остати према томе равнодушан. Један народ способан у тој мери да мрзи, и тако необуздан и бесомучан у својим изливима мржње, представља опасност за све своје суседе, а срамоту за цело време у коме живи. Он је заслужио једну примерну казну, и то што строжу, јер га само она може освестити, да се у данашње време злочини и нечовечности више не исплаћују.

Председник Комисије

Љ. Стојановић с. р.

Бонасије с. р.

француски делегат

П. Гавриловић с. р.

опуномоћени министар

Х. В. Мен с. р.

потпуковник, британски делегат

Слободан Јовановић с. р.

професор београдског Универзитета